

11

Plodnost v České republice a ve Slovenské republice: staré a nové odlišnosti

Jitka Rychtaříková¹, Boris Vaňo

Fertility in the Czech Republic and in the Slovak Republic: Differences Old and New

Over the long term the Czech Republic and the Slovak Republic have come to exhibit quite similar procreative behaviour. Unlike in the past, when Slovakia had a higher fertility rate, today both it and the Czech Republic rank among the countries with the lowest average number of live-born children per woman. Since 2005 total fertility in Slovakia has even been lower than that in the Czech Republic. Very similar trends are observed in the increase in the number of extramarital children, which is at the level of one-third of all live-born children. These children are most often born to women with lower education. Childlessness among women in Slovakia is traditionally somewhat higher than in the Czech Republic, but this fact is offset by more third-order births in Slovakia than in the Czech Republic. In an international typology of fertility and the living standard, both states rank with other post-communist countries, with Slovakia more like Poland, and the Czech Republic more like Hungary.

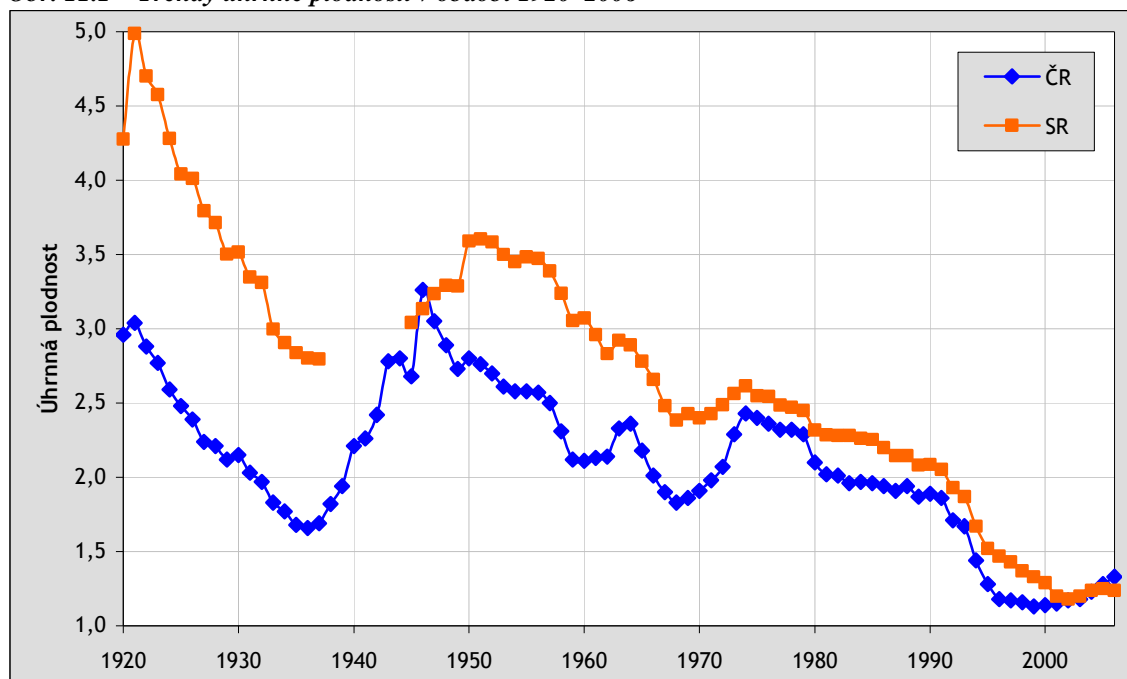
Keywords: fertility, age, birth order, legitimacy, time trends, Czech Republic, Slovak Republic, cross-sectional and cohort analysis

Populace žijící na území České a Slovenské republiky prošly rozdílným historickým vývojem. První změny v režimu reprodukce, demografická revoluce (první demografický přechod), začaly

¹ Tento příspěvek byl řešen v rámci projektu *Aktivní stárnutí, rodina a mezigenerační solidarita* (registrační číslo 2D06004) a Výzkumného záměru „Geografické systémy a rizikové procesy v kontextu globálních změn a evropské integrace“ (registrační číslo 0021620831)

v Českých zemích dříve. Počátek demografické revoluce se zde klade do první třetiny 19. století. Na Slovensku tento proces započal později (na přelomu 19. a 20. století), ale trval kratší dobu. Při vzniku Československa (po první světové válce) rodily ženy na Slovensku v průměru kolem pěti dětí, zatímco v Českých zemích „pouhé“ tři děti (graf 1). V období mezi dvěma světovými válkami úroveň plodnosti (úhrnná plodnost) u obou populací rychle klesala. Ve třicátých letech byl tento pokles zintenzivněn během období hospodářské krize provázené dlouhodobým zhoršením životních podmínek v tehdejší Československu. V roce 1936 činila úhrnná plodnost v Českých zemích 1,66 a na Slovensku 2,80 živě narozených dětí na 1 ženu. V těchto letech se tedy populace Českých zemí nacházela již pod hranicí prosté reprodukce, zatímco úroveň slovenské plodnosti zajišťovala reprodukci rozšířenou. Ukazatel úhrnné plodnosti byl do jisté míry ovlivňován i diferenční plodností národnostních menšin, neboť Němci žijící v českých zemích měli v průměru o něco méně dětí v porovnání s českou populací. Na Slovensku měli nižší plodnost Maďaři. Na celém předválečném vývoji úhrnné plodnosti je zejména zajímavý identický poklesový trend vyznačující se stejnou rychlostí, která ve svém důsledku nevedla ke sblížení obou křivek úhrnné plodnosti, ale pouze k jejich striktnímu paralelismu (obr. 11.1)².

Obr. 11.1 – Trendy úhrnné plodnosti v období 1920–2006

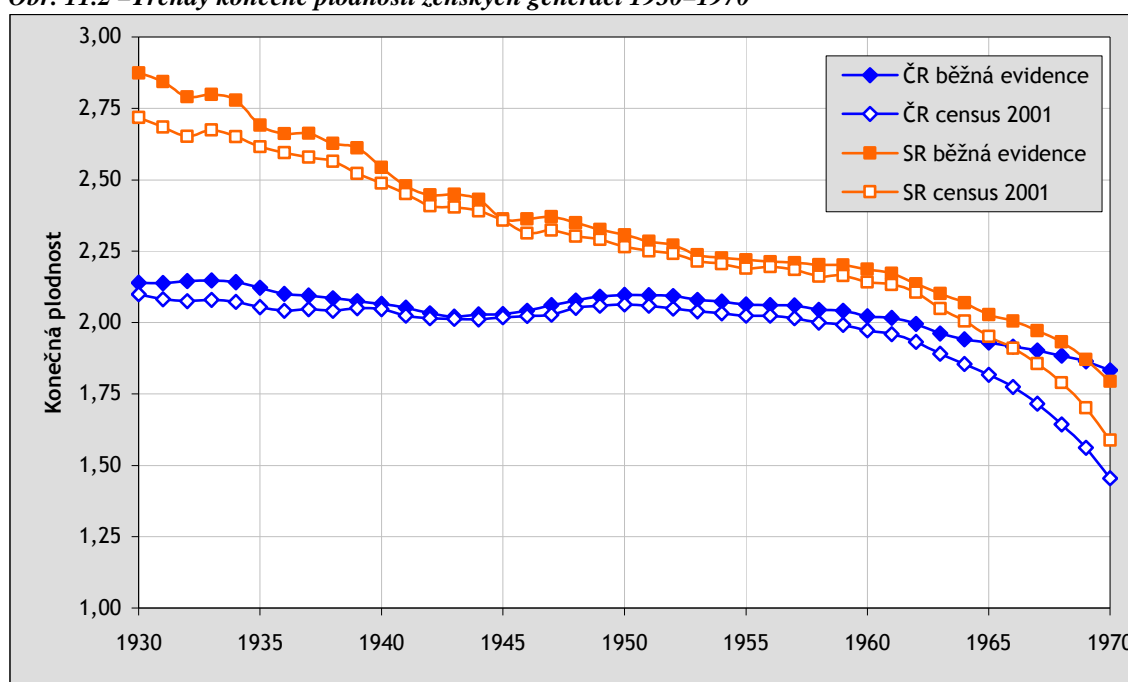

Po druhé světové válce obě země zdánlivě „startovaly“ ze stejných hodnot a to v průměru tři živě narozené děti na jednu ženu. Velmi brzy se však zopakoval vzorec paralelismu s vyšší úrovní plodnosti na Slovensku známý z předválečného období. Zatímco mezi oběma světovými válkami byla úhrnná plodnost na Slovensku 1,6 vyšší než na území

² Podklady pro grafy za Slovenskou republiku připravila Michaela Potančoková.

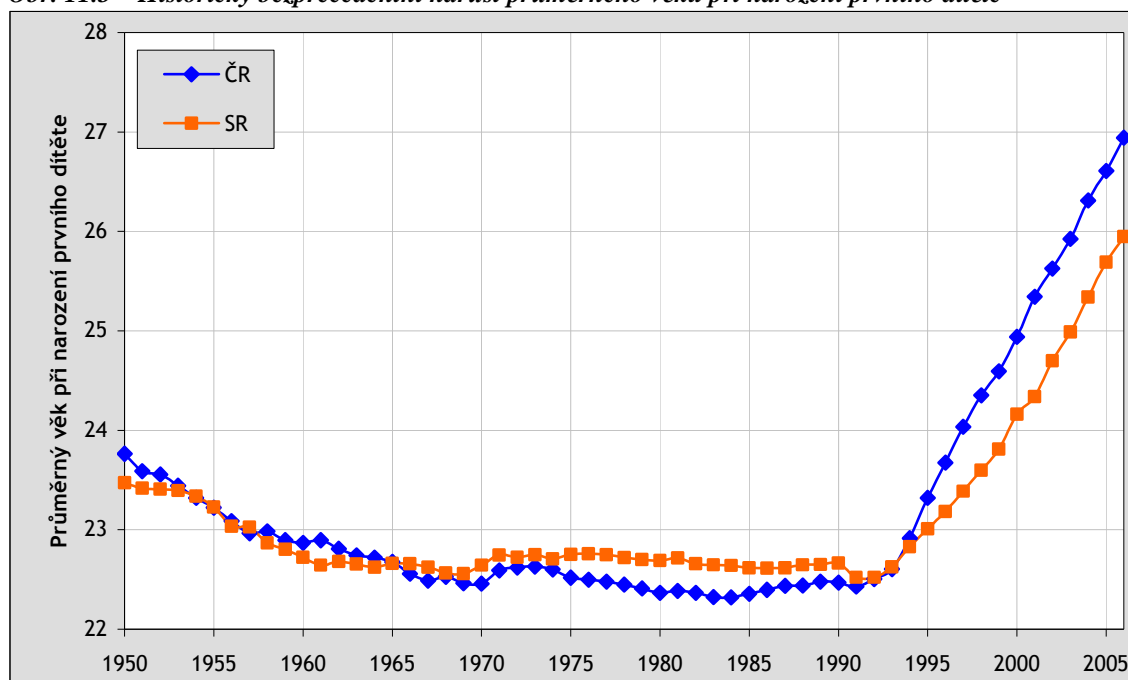
České republiky, tak v období 1950–1970 se index slovenské vyšší plodnosti pohyboval kolem 1,3 [úp(SR)/úp(ČR)]. Formální konvergence křivek úhrnné plodnosti České republiky a Slovenska nastala až v sedmdesátých letech dvacátého století. Opatření populační politiky přijímaná v celém tehdejší Československu totiž výrazně přispěla k navýšení transverzálních ukazatelů plodnosti v České republice, zatímco na Slovensku jako by pouze pozastavila dlouhodobý poklesový trend (graf 1); ve výsledku se pak křivky úhrnné plodnosti obou zemí sblížily. Jako vysvětlení odlišného dopadu se nabízí hypotéza, že opatření populační politiky motivovala rozhodování českých žen mít druhé eventuálně třetí dítě, zatímco na Slovensku mít dvě až tři děti bylo normou („typický“ rodinný model), a proto zde měla tato opatření výrazně menší efekt (pouze velmi mírný nárůst úhrnné plodnosti v letech 1971–1979). Výše nabídnutou hypotézu o různých rodinných vzorcích obou srovnávaných zemí do určité míry potvrzuje i následující vývoj osmdesátých let dvacátého století, kdy efekt prorodinných opatření slábnul a současně se slovenská křivka vzdálila v souvislosti s rychlejším poklesem úhrnné plodnosti v České republice. Lze totiž spekulovat o tom, že opatření, která nebyla dále rozvíjena či „očekávaným“ způsobem prohlubována, vedla českou populaci k určité rezignaci na naplnění rodičovských plánů zamýšleného počtu dětí, zatímco Slovensko pokračovalo ve svém dlouhodobém „vlastním“ trendu. Devadesátá léta dvacátého století přinesla v obou zemích historicky bezprecedentní pokles úhrnné plodnosti, který byl zprvu rychlejší v České republice. Navíc dvacáté první století jako by nastolovalo novou epochu vývoje plodnosti v obou zemích, neboť historicky poprvé byla v roce 2005 slovenská úhrnná plodnost (1,25) nižší než česká (1,28). Tuto situaci potvrdil i následující rok 2006 (ČR: 1,33; SR 1,24). Dnes tedy Slovensko pokračuje ve svém poklesovém trendu, zatímco více oscilující úhrnná plodnost v České republice dočasně narůstá.

Obr. 11.2 –Trendy konečné plodnosti ženských generací 1930–1970

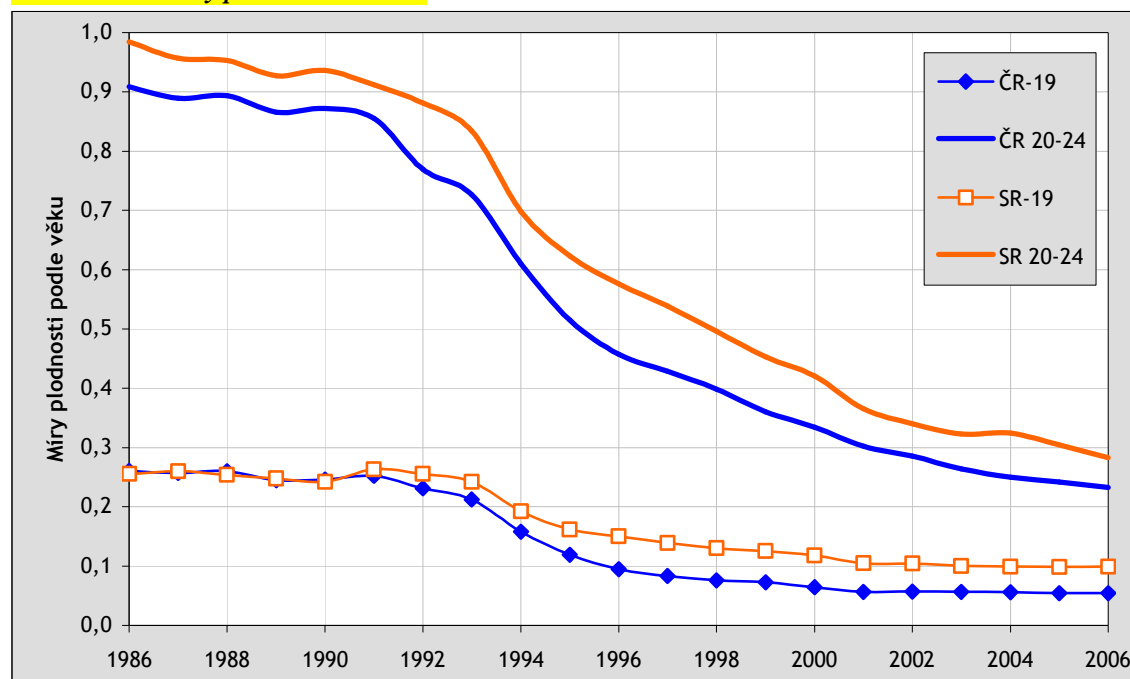
Do jaké míry jsou popsány změny plodnosti trvalé, lze posoudit pomocí generačních ukazatelů, a to na základě konečné plodnosti žen (průměrný počet živě narozených dětí, které porodila daná ženská generace). V tomto pohledu docházelo na Slovensku k nepřetržitému a postupnému snižování průměrného počtu dětí, zatímco v České republice ukazatel konečné plodnosti většinou stagnoval na hodnotách kolem prosté reprodukce (obr. 11.2). Počáteční výrazně vyšší úroveň konečné plodnosti na Slovensku činila 2,8 dětí narozených jedné ženě generace 1930, zatímco v České republice měla tato „průměrná“ žena 2,1 dětí. Opatření na podporu porodnosti a sňatečnosti přijatá na přelomu šedesátých a sedmdesátých let dvacátého století se na slovenské křivce konečné plodnosti, na rozdíl od České republiky, vůbec neprojevila. V České republice však tato opatření přispěla nejen k zastavení začínajícího sestupného trendu, ale i k mírnému vzrůstu konečné plodnosti generací žen, které byly v této době ve věku své maximální plodnosti. Jedná se zejména o generace žen narozených před a po roce 1950. Později však vliv těchto opatření i v České republice postupně mizel. Potvrzuje to skutečnost, že ženy narozené v roce 1960 ještě porodily v průměru 2,0 dítěte, ale každá další generace žen již porodila v průměru méně dětí (ženská generace 1965 porodila v průměru 1,93 dětí). Nejmladší generace nemají svou plodnost ještě ukončenu, a proto můžeme pouze porovnávat trendy kumulativní konečné plodnosti podle věku nebo použít simulace. Použijeme-li metodu simulace měř plodnosti s tím, že budeme předpokládat, že následující generace má v daném věku stejnou hodnotu známou z generace předchozí, dojdeme k odhadu konečné plodnosti 1,83 živě narozených dětí porozených ženskou generací 1970 v České republice a 1,79 na Slovensku, kde uvedená simulace dává dokonce nižší hodnotu konečné plodnosti, než činí odhad pro Českou republiku. Neukončená konečná generační plodnost nejmladších generací vypočítaná z dat sčítání 2001 naznačuje probíhající rychlé sblížení úrovně konečné plodnosti České a Slovenské republiky (obr. 11.2).

Obr. 11.3 – Historicky bezprecedentní nárůst průměrného věku při narození prvního dítěte

Až do nedávné doby hrál významnou roli pro konečný počet dětí věk matky při narození prvního dítěte. Obecně platilo, že časná mateřství znamenalo i v průměru více dětí. Po druhé světové válce bylo období tzv. baby-boomu provázeno poklesem věku při uzavírání manželství a následně i snížením věku při narození prvního dítěte, protože tyto dva jevy byly tehdy silně korelovány. Tento trend je možné také pozorovat v České i Slovenské republice, a to až do konce šedesátých let dvacátého století (*obr. 11.3*). Věkové průměry vykazovaly nejen shodný sestupný trend, ale téměř se nelišily úrovní (1969: ČR 22,5; SR 22,6). V následujících dvaceti letech (1970–1990) si Slovensko svůj průměrný věk při narození prvního dítěte zachovalo na již téměř neměnných hodnotách, zatímco v České republice se tento věk ještě dále snižoval, a proto se obě země v tomto ukazateli poněkud odlišily. Slovenské pozdější mateřství, ale dávalo ve výsledku vyšší úroveň plodnosti. K překřížení křivek s nastolením opačných hodnot došlo až v roce 1994 a od této doby je průměrný věk matek při prvním dítěti o něco vyšší v České republice než na Slovensku. Výrazně vzestupný trend tohoto ukazatele, započatý před více než 10 lety, stále pokračuje v obou státech (2006: ČR 26,9; SR 25,9). Současné hodnoty průměrného věku při narození prvního dítěte jsou nejvyšší od druhé světové války a znamenají také kvalitativní proměnu věkové struktury plodnosti, a to zejména ve smyslu posunutí jejího maxima z věkové skupiny 20–24 let do věku 25–29 let.

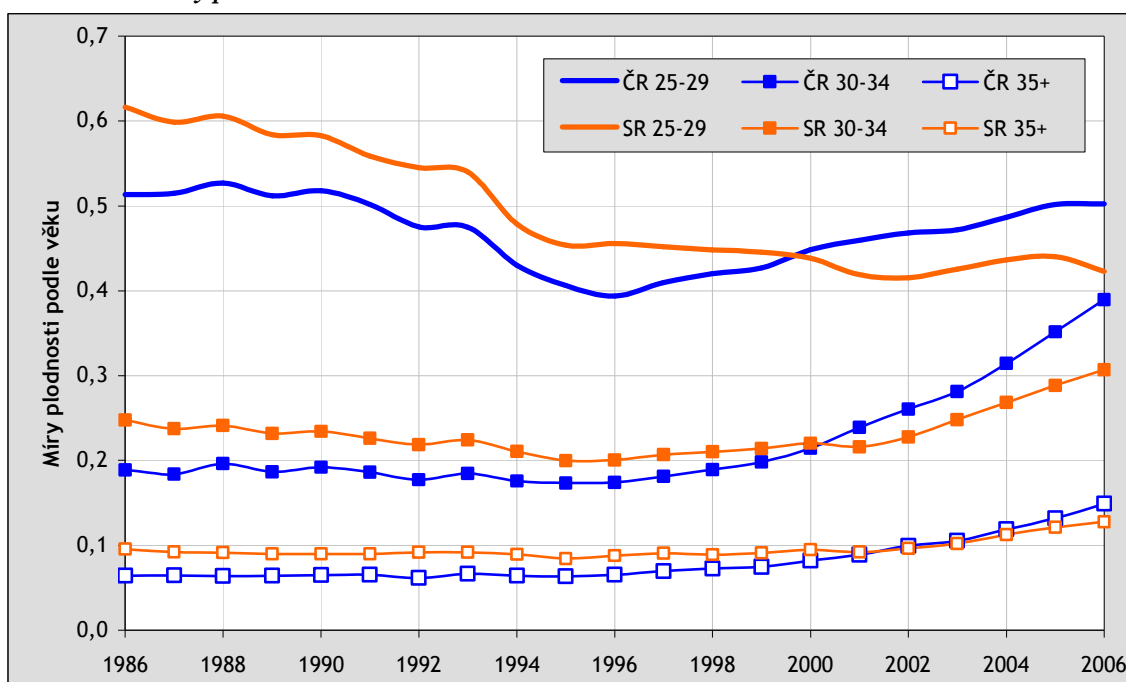
Obr. 11.4 – Trendy plodnosti do 24 let

Trend průměrného věku mateřství souvisel s poválečným vývojem celé věkové struktury plodnosti. Tento vývoj byl v obou státech ve smyslu mládnutí a eventuální stabilizace. V evropském kontextu patřil věk při narození prvního dítěte k nejnižším. Těžiště plodnosti bylo ve věkové skupině 20–24 let (*obr. 11.4*), která značně determinovala celkovou výslednou

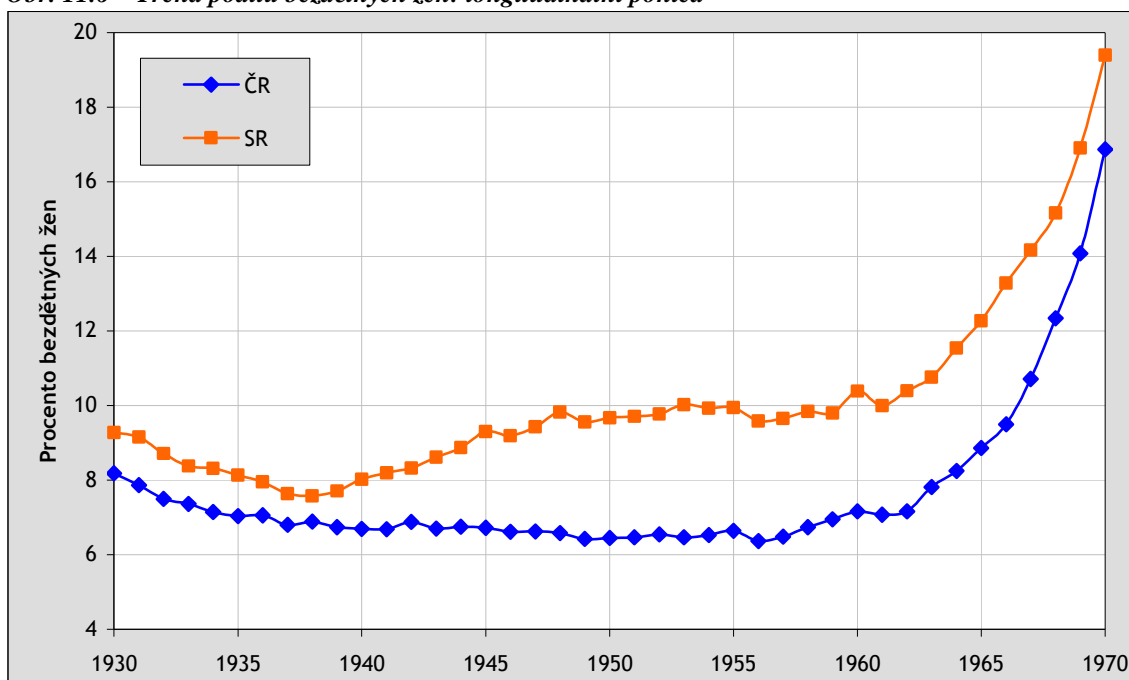
úroveň plodnosti. Oproti západoevropským zemím se těžiště plodnosti přesunulo z věku 20–24 do věku 25–29 let mnohem později, v České republice až v roce 1998 a na Slovensku dokonce v roce 2000. V těchto letech poprvé od druhé světové války hodnoty míry plodnosti ve věku 25–29 let převýšily úroveň plodnosti věku 20–24letých. Kontextem tohoto vývoje byl enormní pokles intenzity plodnosti žen mladších 25 let, a to bez žádné nebo velmi omezené kompenzace ve starších věkových skupinách v následujícím kalendářním období. Obr. 11.5 zřetelně dokumentuje, že v České republice dochází u žen ve věku 30+ k velmi mírnému nárůstu plodnosti, která však zdaleka nestačí ke kompenzaci propadu mladších věkových skupin, na Slovensku je tento trend méně patrný.

Obr. 11.5– Trendy plodnosti ve věku 25 a více let

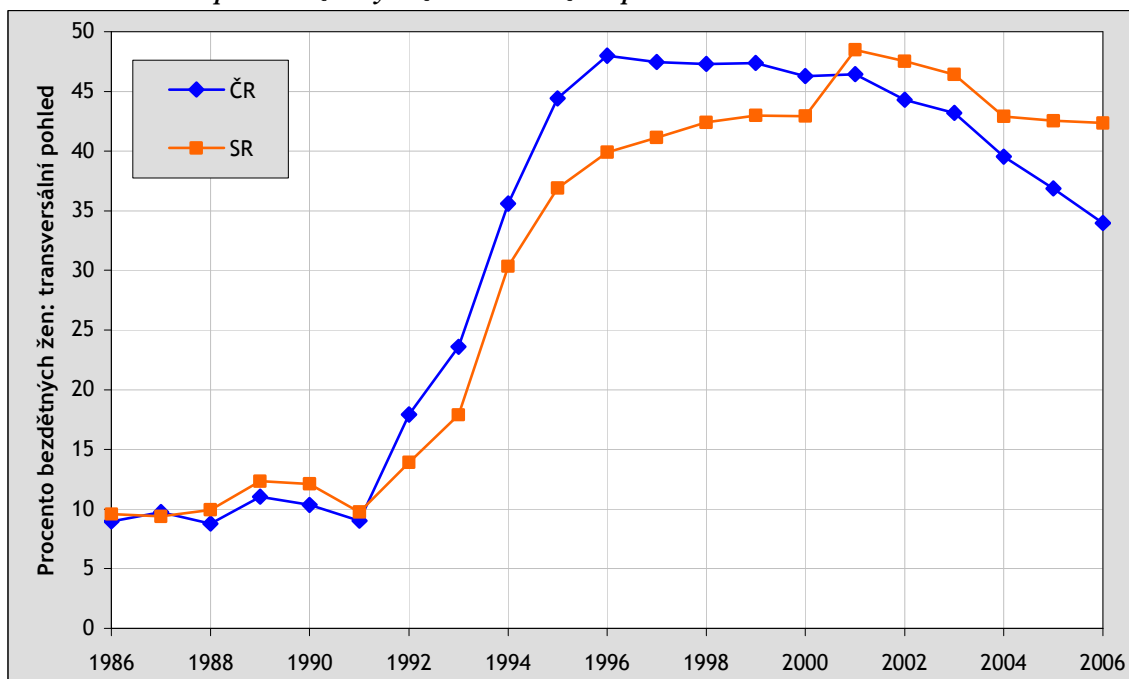

Konečnou úroveň plodnosti (průměr počtu narozených dětí) může a nemusí ovlivňovat váha (zastoupení) bezdětných žen v dané populaci. Historicky byl podíl bezdětných žen v České republice a na Slovensku, v porovnání s většinou evropských zemí, relativně nízký (méně než 10%). V České republice 8% v generaci 1930, 7% v generaci 1940 a nejnižší bezdětnost (6%) vykazovaly ženy narozené v roce 1949 (obr. 11.6). Na Slovensku, přestože zde byla konečná plodnost větší, byla bezdětnost častější než v České republice, tj. 9–10%. Rozdíl v tomto ukazateli byl kupodivu největší v období egalitářského komunistického režimu ve společném československém státě. U nejstarších a u nejmladších generací si byla úroveň bezdětnosti v obou státech podobnější (obr. 11.6). U nejmladších generací (1970) se podíl bezdětných žen přibližuje 20%, ale ty měly při sčítání 2001 30–31 let a děti mohou mít eventuálně později.

Obr. 11.6 – Trend podílu bezdětných žen: longitudinální pohled

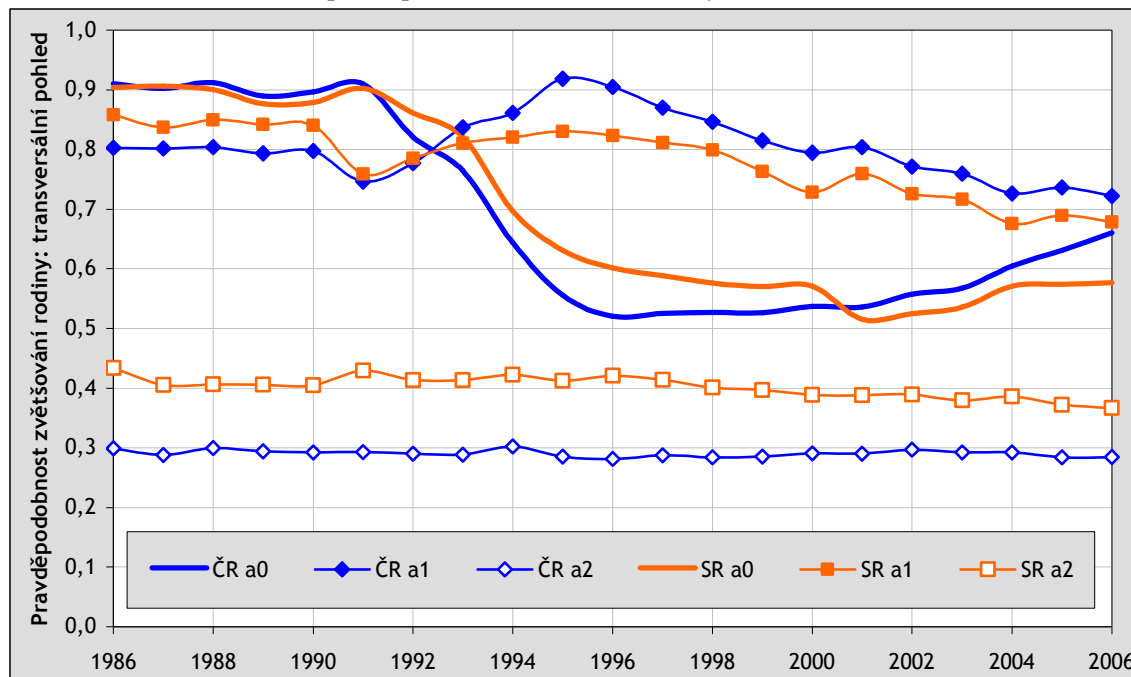
Obr. 11.7. – Trend podílu bezdětných žen: transverzální pohled

Podobnost nedávného vývoje obou států také potvrzuje skutečnost, podíváme-li se na časové trendy 1986–2006 bezdětnosti počítané v transverzálním pohledu (obr. 11.7). Pouze poslední roky 2005–2006 jako by naznačovaly, že se Slovensko vrací ke své historicky častější bezdětnosti v porovnání s Českou republikou. Vypovídací schopnost tohoto transverzálního

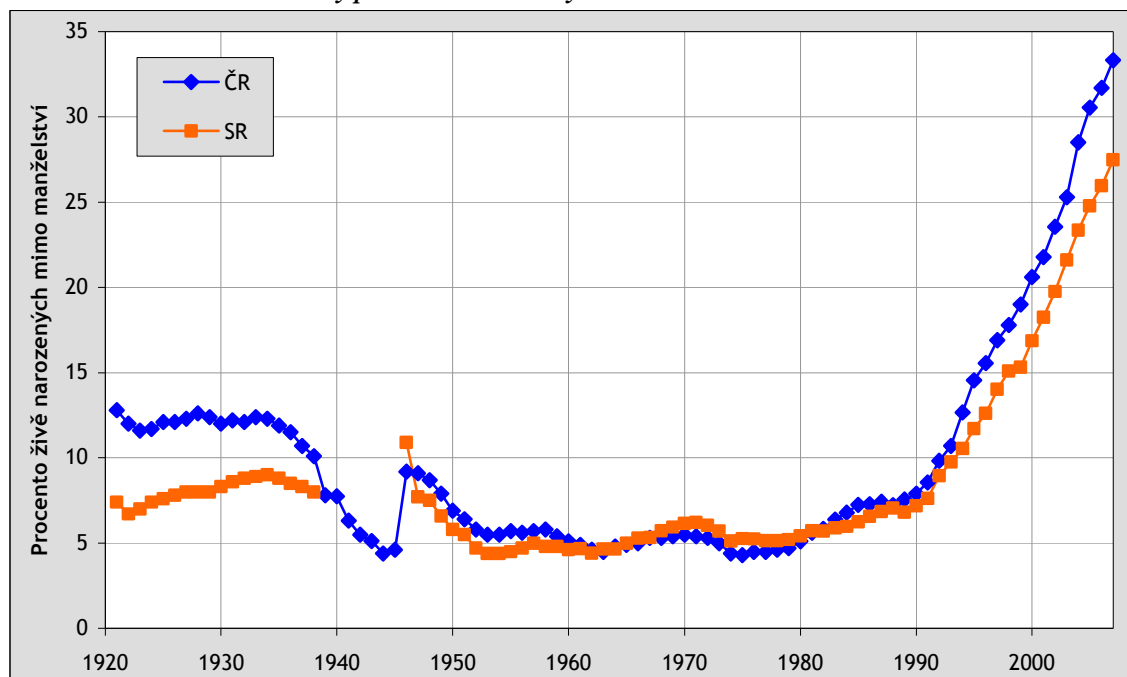
ukazatele je však velmi omezená v období zásadních změn plodnosti žen podle pořadí narozených dětí a toho jsme právě svědky v posledních patnácti letech v souvislosti s probíhajícími transformačními procesy.

Obr. 11.8 – Anomálie trendů pravděpodobnosti zvětšování rodiny

V souvislosti se strukturální transformací plodnosti (věk, legitimita a pořadí) po roce 1990 se následně specifickým způsobem vyvíjel i transverzální ukazatel pravděpodobnosti zvětšování rodiny (obr. 11.8). Počínaje rokem 1993 je na něm patrná v obou zemích anomálie pořadí, neboť pravděpodobnost mít první dítě je od tohoto roku menší než pravděpodobnost narození druhého dítěte. Tento „zvláštní“ trend souvisí s rozdílným tempem poklesu plodnosti obou pořadí (rychlejší tempo poklesu prvního pořadí oproti druhému). Uvedené specifikum může do určité míry naznačovat vydělování prorodinně orientované skupiny obyvatelstva, která má dvě děti, za jakýchkoliv podmínek. V této souvislosti lze spekulovat i o tom, že současná nízká úroveň plodnosti může souviset s faktem, že méně prorodinně orientovaná skupina obyvatelstva, oproti minulosti, děti odkládá, resp. se stává bezdětnou. Právě váha této „nestabilní“ skupiny z hlediska realizované plodnosti může v populaci narůstat či klesat v kontextu konkrétního populačního klimatu. Pokud jde o třetí a vyšší pořadí, těchto dětí se v České republice rodí dlouhodobě již velmi málo a pravděpodobnost jejich narození je nízká (obr. 11.8), na Slovensku je však stále zřetelně vyšší.

Obr. 11.9 – Dlouhodobé změny podílu dětí narozených mimo manželství

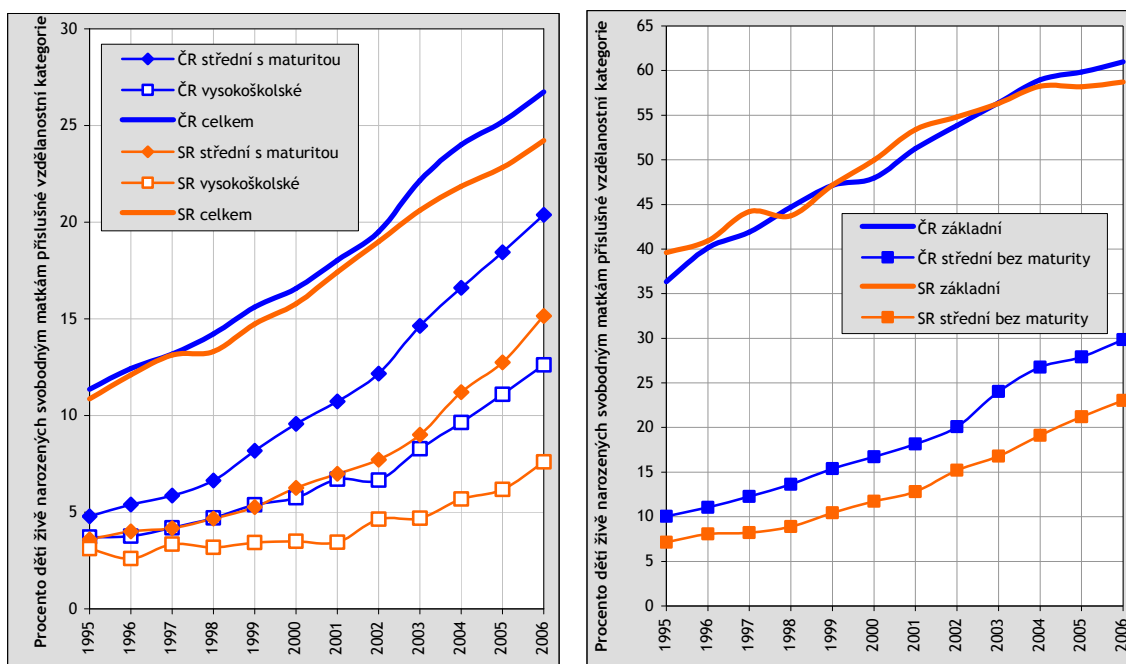

V České republice byl před druhou světovou válkou podíl dětí narozených mimo manželství relativně vyšší (přibližně 12 %), než na Slovensku 7–9 % (obr. 11.9). Období socialismu jako by smazalo předválečné rozdíly a v obou státech se podíl dětí narozených mimo manželství snížil a pohyboval se na stejné hladině kolem 5–6 %. V osmdesátých letech tento podíl o něco málo vzrostl na 8 %. Česká republika překročila hranici 10 % v roce 1992 a Slovenská republika v roce 1993. V obou státech je však patrný jednoznačný růstový trend mimomanželské plodnosti, na Slovensku nepatrně pomalejší. Tato nedávná změna přivedla populace obou zemí k historicky bezprecedentním hodnotám podílu dětí narozených mimo manželství, kdy se přibližně jedna třetina dětí narodí mimo manželství (2006: ČR 33 %; SR 27 %). Nicméně zůstává ne zcela zodpovězenou a zásadní otázkou, v jakém rodinném prostředí tyto děti vyrůstají. Jedná se o faktická manželství alternativující sňatkem posvěcené svazky s dětmi nebo jde o neúplnou rodinu s neprovdanou matkou? Výsledky sčítání 2001 i data běžné evidence posledních let spíše podporují názor, že se především jedná o děti, které se rodí svobodné matce s nižším vzděláním, v mladším věku a jsou častěji prvního pořadí. Tato matka se často stává osamělým rodičem, a to zejména v souvislosti s méně stabilním partnerem více ohroženým nezaměstnaností.

Narůstající frekvence mimomanželsky narozených dětí je někdy považována za projev liberalizace a následně pluralizace rodinných forem. Předpokládá se, že část legitimních manželství se transformuje na tzv. faktická manželství (manželství bez sňatku). V tomto kontextu nás zajímá jakým způsobem je svobodné mateřství diferencováno podle vzdělání matek. Zajímá nás, zda je svobodné mateřství častější u žen se základním vzděláním nebo

naopak u vysokoškolaček. Z grafu 10 jednoznačně vyplývá, že nejčastěji jsou svobodnými matkami ženy se základním vzděláním (61 % v roce 2006). Naopak čím vyšší dosažené vzdělání, tím je svobodné mateřství méně frekventované, u vysokoškolaček v roce 2006 to bylo 13 %. Dalo by se tedy říci, že čím vyšší vzdělání, tím tradičnější chování, a tím vyšší preference manželství legalizovaného sňatkem. Nejkonzervativnější jsou v tomto pohledu slovenské vysokoškolačky, u kterých činil podíl dětí narozených mimo manželství v roce 2006 pouhých 7,6 % (ČR 12,6 %).

Obr. 11.10 – Trendy svobodného mateřství v rámci vzdělanostních kategorií

Česká republika a Slovenská republika se v důsledku současného propadu úhrnné plodnosti ocitly v pásmu tzv. pasti nízké plodnosti (úhrnná plodnost nižší než 1,3 živě narozeného dítěte připadajícího v průměru na jednu ženu); Česká republika v období 1994–2005, Slovensko od roku 2000. Tato skutečnost je odrazem souhrnu výše popsaných hlubokých strukturálních proměn rodinného chování populací obou zemí i kontextuálního populačního klimatu. V první řadě mladí lidé odkládají založení rodiny do vyššího věku, takže věkový profil plodnosti postupně stárne. Přestože narůstá věk prvního rodičovství, tak rodina se stává méně stabilní. Tento trend vyvrací hypotézu o promyšlenosti manželství resp. rodiny „rozumně“ uzavřené ve vyšším věku. I když se zvyšuje věk mateřství ve všech kategoriích rodinného stavu či sociálních skupin, včetně neprovdaných matek, tak paradoxně rychle narostl podíl dětí narozených mimo manželství, a to i v podmínkách dostupnější antikoncepce, a tím možného lepšího plánovaného rodičovství. Pro celkovou úroveň plodnosti je také velmi důležité postupné zvyšování vzdělanostní úrovně, zvláště ženské populace, která má v průměru méně dětí. Sečteme-li vliv uvedených faktorů: vyšší věk, častější mimomanželská plodnost, nárůst podílu více vzdělaných žen, lze odůvodněně předpokládat, že pro obě populace České republiky i Slovenské republiky

postupně přestává být dvoudětná rodina reálným modelem pro všechny. Podíváme-li se na trendy plodnosti v dlouhodobé perspektivě tak obě republiky Česká i Slovenská se v ukazatelích plodnosti sblížovaly. Zejména Slovensko se v důsledku jednoznačného poklesového trendu nejen přiblížilo v transversální dimenzi České republice, ale dokonce ji „předstihlo“ a má v letech 2005–2006 nižší úhrnnou plodnost. Tento fakt by se přitom nikdo neodvážil před několika lety předvídat. Proměny rodinného chování posledních let nastolily, mimo překvapivě nižší úroveň plodnosti na Slovensku, další nové netradiční situace. Starší slovenské matky byly v posledních letech v tomto smyslu předstíženy v důsledku rychleji stárnoucí věkové struktury plodnosti v České republice a průměrný věk matek při narození prvního dítěte je dnes, na rozdíl od minulosti, vyšší v České republice. Souvisí to zřejmě se skutečností, že plodnost žen ve věku 30 a více let v České republice pomalu roste, zatímco na Slovensku nikoliv. Rychle narůstající bezdětnost žen v České republice vede ke sblížení obou populací v tomto směru, i když dříve byla na Slovensku bezdětnost častější.

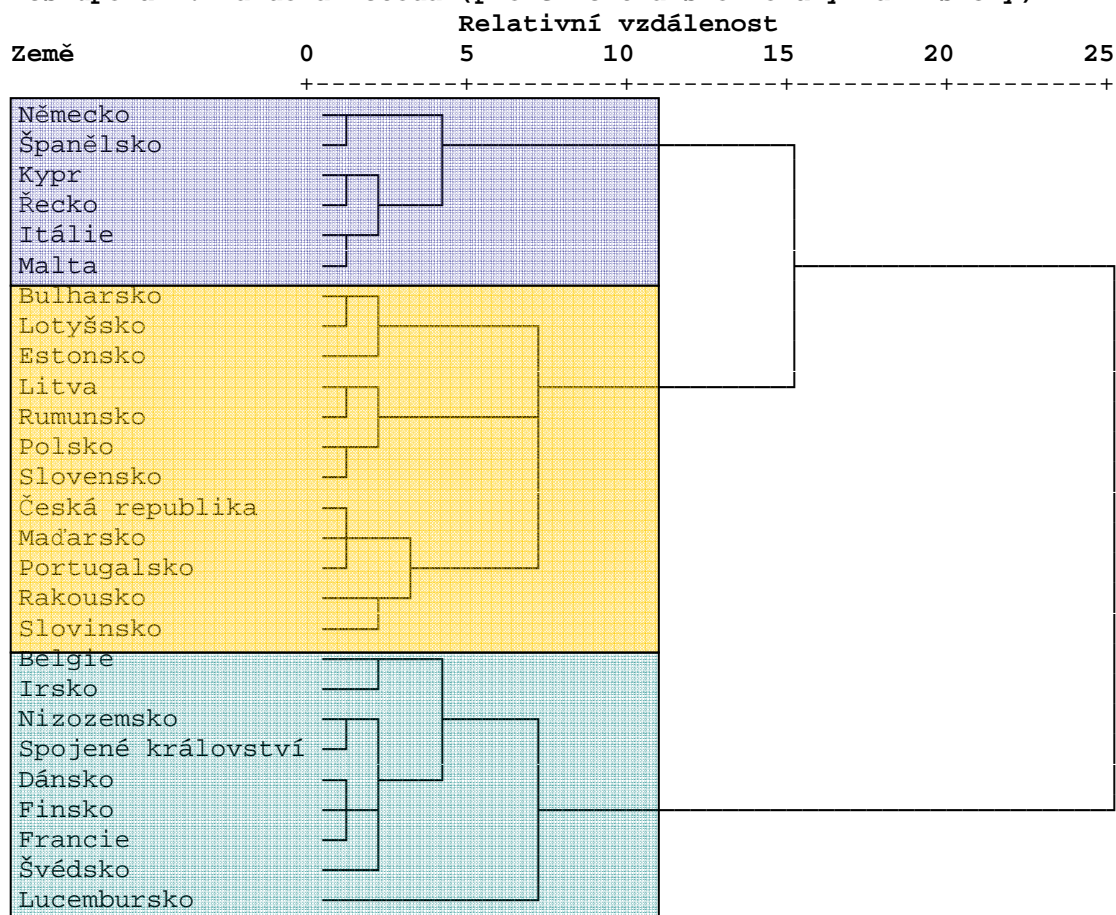
Podobnosti a odlišnosti České a Slovenské republiky lze vidět v evropském kontextu. Je možné říci, že dlouhodobě se oba státy charakterem své reprodukce spíše přibližují, v jednotlivých ukazatelích však nacházíme i drobné odlišnosti, z nichž některé přetrvávají z minulosti a některé jsou zcela nové. Typologie plodnosti evropských zemí pomocí metody seskupovací analýzy ukazuje, že dnešní Evropa je úrovní (úp) i profilem (průměrný věk matek při narození prvního dítěte, podíl dětí narozených mimo manželství) své plodnosti včetně kontextu životní úrovně (HDP v paritě kupní síly) rozdělena do třech skupin (*obr. 11.11*). Nejbohatší země mají nejvyšší úroveň plodnosti, starší matky i největší podíl dětí narozených mimo manželství (podle pořadí ve skupině: Dánsko, Finsko, Francie, Švédsko, Nizozemsko, Spojené království, Rakousko, Belgie, Irsko, Lucembursko), nejchudší je postkomunistická Evropa (Česká republika, Maďarsko, Slovinsko, Litva, Rumunsko, Polsko, Slovensko, Bulharsko, Lotyšsko, Estonsko) a Portugalsko s nejmenším počtem dětí, relativně mladými matkami a vyšší mimomanželskou plodností. Při této klasifikaci spadají Česká i Slovenská republika do stejné skupiny. Pouze vychází, že v tomto směru se více podobají Česká republika a Maďarsko, naopak Slovensko si je bližší s Polskem.

Obr. 11.11 – Typologie EU 27 z hlediska plodnosti a bohatství. Diferenciace podle zemí

Hierarchické seskupování evropských zemí v roce 2005 na základě:

úhrnné plodnosti, průměrného věku při narození prvního dítěte, podílu dětí narozených mimo manželství a hrubého domácího produktu vyjádřeného v paritě kupní síly

Seskupování: Wardova metoda (proměnné transformovány na Z skóry)

Země	úhrnná plodnost	prům.věk při narození 1.dítěte	% dětí naroz. mimo manželství	HDP v paritě kupní síly: EU27=100
Německo, Španělsko, Řecko, Itálie, Malta, Kypr	1,357	28,57	16,77	98
Česká republika, Maďarsko, Portugalsko, Slovinsko, Litva, Rumunsko, Polsko, Slovensko, Bulharsko, Lotyšsko, Estonsko	1,314	25,86	36,14	59
Dánsko, Finsko, Francie, Švédsko, Nizozemsko, Spojené království, Rakousko, Belgie, Irsko, Lucembursko	1,733	28,36	38,45	139

Literatura

Autor ??? Autoři??? – pouze paní profesorka?

Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc.

Katedra demografie a geodemografie

Přírodovědecká fakulta UK

Albertov 6

128 43 Praha 2

e-mail: rychta@natur.cuni.cz,

tel.: +420 221 951 420